

Indekser og indicier

Ole Togeby
Aarhus Universitet

Indeksikalske tegn

I denne artikel vil jeg prøve at indkredse begrebet et kommunikativt tegn og undersøge hvorledes Peirces begreber om tegns indeksikalitet, partikularitet, kausalitet og deiksis forholder sig til det foreslåede begreb om kommunikative tegn.

Den amerikanske semiotiker og filosof Charles Sanders Peirce har udmøntet begrebet 'indeksikalsk tegn', eller 'indeks' med definitionen:

- (1) Et *index* er et tegn, som refererer til det Objekt, som det betegner, i kraft af at det virkelig er påvirket af det Objekt. (...)

Som en indledning vil jeg gøre opmærksom på at vi i dagligsproget på dansk bruger ordet *tegn* i netop denne betydning. Prøv at se på disse tre sætninger:

- (2) a. *Det semitiske sprog har kun tegn for konsonanterne.*
b. *Han venter på tegn fra bjergføreren til at han kan starte turen ned over den uberørte sne.*
c. *Tretten tegn på at du er blevet gammel: 1. Planterne i din stue er i live ...*

Ordet *tegn* forbindes med det valensbundne rolleled som betegner sagen som tegnet er om (den neutrale rolle, og ikke dativrollen, som

betegner dem som tegnet er for), med tre forskellige præpositioner, nemlig *for*, *til* og *på*, og de giver tre forskellige betydninger af ordet *tegn*, nemlig:

- (3) a. *tegn for* = manifest (fx grafisk) udtryk for begreb eller tanke
- b. *tegn til* = (gestus som er) signal til nogen om noget fremtidigt
- c. *tegn på* = noget som er indicium for noget.

Disse tre definitioner må indgå i ordbogen for ordet *tegn* (foruden astrologiske tegn, jærtegn og mirakler). Og af dem er det *tegn på*, indicium, der svarer til hvad Peirce kalder *indeks*.

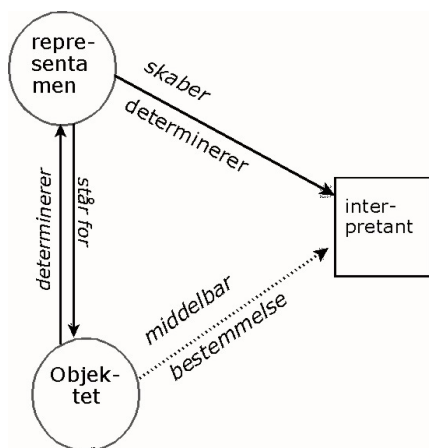
Peirces tegnbegreb

Peirce definerer begrebet tegn mange steder, og to skal citeres her:

- (4) A sign, or representamen, is something which stands to somebody for something in some respect or capacity. It addresses somebody, that is, creates in the mind of that person an equivalent sign or perhaps a more developed sign. That sign which it creates I call the interpretant of the first sign. This sign stands for something, its object. It stands for that object, not in all respects, but in reference to a sort of idea, which I have sometimes called the ground of the representamen. (1897 - C.P.2-228, Thellefsen 2005: 91).
- (5) By a Sign, I mean anything that is, on the one hand, in some way determined by an object and, on the other hand, which determines some awareness, and this in such manner that the awareness is thus determined by that object. (1907 - MS 277, Thellefsen 2005: 102).

På grundlag af disse to definitioner vil jeg illustrere Peirces tegnmodel ved følgende diagram:

(6) Peirces tegnmodel

Først en terminologisk note: Peirces *representamen* oversætter jeg til dansk som *udtryk, tegn, symbol* eller *tegnets form*. På engelsk bruges *symbol, term* eller *form*. *Interpretant* er det der normalt på dansk kaldes *indhold, tanke, mening* eller *betydning*, som på engelsk også kan kaldes *sense* eller *meaning*, og på tysk, efter Frege, *Sinn*. *Object* kan på dansk kaldes *objekt, genstand* eller *selve sagen* og også (påvirket af engelsk) *referenten*, på engelsk *reference* (som modsætning til *sense*) eller *referent*, og på tysk *Bedeutung*. Dette er de store linjer; der er dog ikke et simpelt en-til-en-forhold mellem ækvivalenterne på de forskellige sprog.

Der er i Peirces model tre elementer med indbyrdes relationer, og relationen mellem elementerne *objekt* og *interpretant* er middelbar, dvs. den går gennem det tredje element, *representamenet*. Det kan eksemplificeres med at en nutidig persons opfattelse af Tordenskjold ikke er determineret af dette objekt, men kun formidlet især gennem repræsentamenet, Balthazar Denners velkendte maleri af ham (det på tændstiksæskerne).

Peirce tænker nok på et repræsentamen som en pegegestus eller et billede, for de står i virkelige forhold til henholdsvis det der peges på med en gestus (nemlig nærhed og retning), og det der gengives med et billede (nemlig lighed). Det er svært at se hvorledes et sprogligt

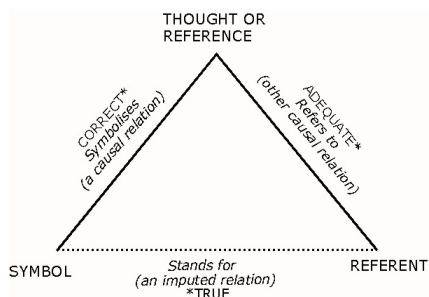
tegn (fx ordet *hest*) er determineret af sit objekt, en hest på marken, men det må være det Peirces definition indebærer.

Interpretanten defineres af Peirce således at han kan beskrive indholdet, meningen, tanken som *et ækvivalent tegn* til repræsentamenet. Begrebet tegn må således hos Peirce betyde, ikke som i sprogvidenskab 'en materiel form der forbindes med indhold eller mening', men snarere 'en tankeslutning fra noget til noget', hvad enten dens materielle eksistens er i en manifest ydre form af noget, eller i form af hjerneprocesser (neurale korrelater til tanker).

Ogden og Richards tegnmodel

Peices middelbare relation mellem objekt og interpretant er bemærkelsesværdig når man sammenligner med Ogden og Richards model fra deres bog *The Meaning of Meaning* (1923) 1989:

(7)

Det kan først bemærkes at de kalder tegnets meningen for *thought or reference*, og objektet for *referent*. Det skal nok forstås således at *reference* hos dem er et nomen actionis: 'det at referere', mens det hos andre, nemlig som oversættelse af *Bedeutung* (der svarer til Peirces *object*), skal opfattes som en slags nomen resultatis: 'det der referes til'.

Ogden og Richards opfatter relationerne mellem symbol og tanke og mellem tanke og referent som kausale (1989:11):

- (8) Between a thought and a symbol causal relations hold. (...) When we hear what is said, the symbols both cause us to perform an act

of reference and to assume an attitude which will, according to circumstances, be more or less similar to the act and the attitude of the speaker (...) Between the Thought and the Referent there is also a relation; more or less direct (as when we think about or attend to a coloured surface we see), or indirect (as when we 'think of' or 'refer to' Napoleon), in which case there may be a very long chain of sign-situations intervening between the act and its referent: word-historian-contemporary record-eye-witness-referent (Napoleon).

Relationen *stands for* opfatter de derimod som en tilskrevet relation:

- (9) Between the symbol and the referent there is no relevant relation other than the indirect one, which consists in its being used by someone to stand for a referent (samme sted).

Denne forskel skyldes nok at Ogden og Richards tænker på sproglige tegn, der jo alle er indlært, så forbindelsen mellem udtryk (form) og indhold (mening) kan opfattes som kausal når den er *correct*, dvs. en følge af de indlærte konventioner. Stands-for-relationen er derimod hos dem ikke noget naturligt, men noget arbitrært som tilskrives af den enkelte sprogbruger i situationen.

Peirce og Ogden og Richards er enige om at relationen mellem udtryk (form) og indhold (mening) er kausal. Det kan efter min mening kun forstås således at tegntolkeren hos Ogden og Richards forstår tegnet fordi tegngiveren har udformet tegnet med denne hensigt, at der altså er tale om en final kausalitet, som er det samme som hensigt. Det kan dog ikke være Peirces opfattelse når han mener at repræsentamenet i et indeksikalsk tegn (fx at potteplanterne er i live) er determinerende for interpretanten (fx at ejeren er ved at blive gammel), for det er ikke intentionen med repræsentamenet (og ej heller med objektet, alderdommen).

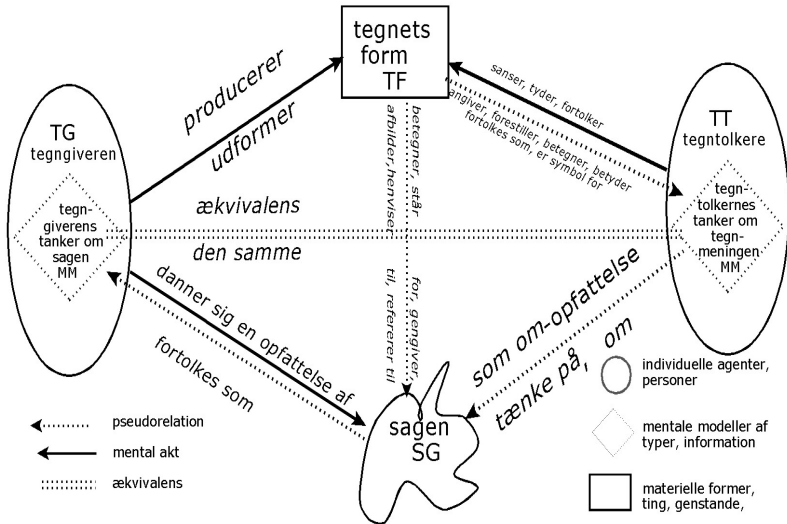
En model over kommunikative tegn

Det er værd at bemærke at hverken Peirce eller Ogden og Richards i deres modeller udtrykkeligt nævner at tegn er midler til kommunikation

mellem personer der har individuel bevidsthed. Det skyldes nok at tegn hos Peirce ikke nødvendigvis er lingvistiske eller kommunikative, og hos Ogden og Richards at det ikke kan måles eller observeres på naturvidenskabelig maner.

Som alternativ vil jeg her opstille en model over tegnet som et tælle-som-kompleks af relationer mellem en form (TF) der er produceret af en tegngiver (TG), og som opfattes af tegntolkere (TT), således at begge parter får de samme tanker eller mentale modeller (MM) over sagen (SG) som tankerne er om.

(10)

Hverken relationen *står for* (tegnet refererer til sagen, tegnet betegner sagen) eller den relation som jeg kalder en *om*-relation (tankerne *om* sagen, det som Ogden og Richards kalder *refers to*), er egentlige relationer, men pseudorelationer; de er begge projektioner af parternes opfattelse af at kommunikationen virker fordi de går ud fra at der

er ækvivalens mellem parternes mentale modeller over det som de kommunikerer om. Efter denne model kan et tegn defineres som:

- (11) Et (kommunikativt) tegn er noget (en ting eller gerning, TF) der er udformet så den for parterne (TG & TT) tæller som den samme information (MM) om noget andet (SG) end sig selv .

Efter denne definition findes der en skala af forskellige typer af tegn med ANALOGE tegn, der er perceptuelle, graduerede, kvalitative og begrundede i lighed, i den ene ende, og DIGITALE tegn, der er kognitive, kategoriske, arbitrære og begrundede i fx sproglige konventioner, i den anden ende, og blandingstegn som gestus, måleapparater, ideogrammer, symboler og diagrammer midt i (Togeby 2005a, 2005b; Watzlawick et al 1968). Og de kriterielle træk ved begrebet tegn, der omfatter både billeder, måleapparater, gestus og sproglige ytringer, er så:

- (12)
- A. MÆRKBAR FORM, det at et tegn på grund af sin form gestaltes som en *bemærkelsesværdig* figur på en baggrund,
 - B. INDRAMNING, dvs. at tegnet, fordi det, evt. pga. en ramme, opfattes som en særlig enhed der i tid og rum ikke er et naturligt element i sin kontekst, men forudsættes at have sin egen særlige relevans for tegntolkerne,
 - C. INTENTIONEL HANDLING, dvs. at et tegn er noget en tegngiver producerer eller gør med vilje med den hensigt at skabe en effekt hos tegntolkerne gennem deres erkendelse af denne hensigt. Handlingen skal tydes som et artefakt med ikke-naturlig mening,
 - D. OMHED, dvs. at et tegn er 'om' noget andet end sig selv, og kan være retvisende (*sandt, rigtigt, oprigtigt*) eller misvisende om det som det er om,
 - E. KOLLEKTIVITET, dvs. at et tegn *korrekt* efter fælles regler skal tælle som samme information for tegngiver og tegntolkere og andre i tegnsamfundet.

Disse træk nævnes ikke eksplicit hverken hos Peirce eller hos Ogden og Richards, men de synes at være forudsat. Det hænger sammen med at Peirce ikke definerer kommunikative tegn, men snarere tænkeenheder. Efter min model er nutidige menneskers opfattelse af tegnmeningen (MM) blevet til ved at Balthazar Denner (TG) har set genstanden (GS), Tordenskjold, har dannet sig en opfattelse af ham (MM) og på det grundlag udformet et tegn (TF), maleriet, for at tegntolkerne (TT), os, skal forestille os Peter Wessel (GS) i lighed med maleriet (TF) som om vi selv havde set ham.

Peirces indekser

Peirces definition: *et tegn er noget der for nogen står for noget i en vis henseende eller egenskab*, gør det muligt for ham at definere tre typer af tegn: ikoner, indexer og symboler på følgende måde:

- (13) Et *Ikon* er et tegn der kun refererer til det Objekt, som det betegner, i kraft af sine egne egenskaber (...) for så vidt som det ligner den ting, og bruges som et tegn for den.

Et *index* er et tegn, som refererer til det Objekt, som det betegner, i kraft af at det virkelig er påvirket af det Objekt. (...)

Et *Symbol* er et tegn, som refererer til det Objekt, som det betegner, i kraft af en lov, i reglen en association af almene ideer, som virker således, at Symbolet bliver fortolket som henvisende til det Objekt.

Peirce (1994:100 CP2.243-272).

Der er i Peirces definitioner, som der ikke er plads til at citere her, fire kriterier på indeksikalitet (modsat ikonicitet og symbolkvalitet), nemlig: a) pegning, b) deiksis, c) kausalrelation mellem tegn og genstand og d) partikularitet ved både repræsentamen og interpretant. De kan illustreres med følgende eksempler:

(14) Pegning

(15) Række fingeren op

(16) Termometer

(17) Trafikskilt

Pegning

Det første kriterium for at noget er et *index* er hos Peirce pegning (pegefingeren hedder *index finger* på engelsk). Pegning er det at tegngiveren ved at rette pegefingeren, og som regel også blikket mod noget, henleder tegntolkerens opmærksomhed på det pegefingeren rettes mod (14). Pegning er nødvendig i det der kaldes indføringssituationen hvor barnet lærer sproget ved at spørge: *Hvad er det?*, så den voksne svarer: *Det er en fugl*. Det at aflæse en pegegestus er en evne som mennesker har, men som vores nærmeste slægtninge i dyreriget, menneskeaberne, ikke har. Det er en medfødt evne til indlevelse i den andens bevidsthed og er på sin vis betingelsen for alle typer af tegn fordi det er betingelsen for at man overhovedet kan lære at bruge tegn.

Man kunne sige at pegning hører til en særlig slags tegn som hverken er analog eller digital og heller ikke, som Peirces indekser, kausalt forbundet med sagen. Men jeg vil derimod sige at pegning slet ikke er et tegn fordi det ikke er information om noget andet end sig selv. Pegning er blot et logisk subjekt, og informationen om dette udpegede fænomen (dvs. det logiske prædikat) må komme ad andre kanaler end pegegestikken, fx i form af mundtligt sprog: *Det er en fugl*.

For Peirce (1994:123) er alt hvad der fokuserer opmærksomheden og således determinerer interpretanten, et index, fx et bank på døren, en vejrhane der viser vindretningen og et voldsomt tordenskrald der indebærer at der er sket noget betydeligt, skønt vi ikke kan vide nøjagtigt hvad begivenheden var. Alt der fokuserer opmærksomheden, er imidlertid ikke det samme som pegning, for pegning er altid fokusering på noget andet end pegefingeren, mens bank på døren og et tordenskrald kun fokuserer opmærksomheden på sig selv.

Når ordet *indeks* også kan betyde 'indholdsfortegnelse' eller 'stikordsregister', er det en metafor hvor det skal opfattes at tallet angiver og dermed billedligt "peger på" hvilken side det givne ord optræder. Det har ikke noget med virkelig pegning at gøre, og en indholdsfortegnelse består kun af symbolske tegn.

Når det siges at pronominer "peger", er det også en metafor. Pronominer peger ikke, men er skiftere, dvs. ord der nævner og identificerer noget for andre uden at beskrive det. Pronominer er forøvrigt også symbolske tegn.

Deiksis

Det andet kriterium der indgår i Peirces begreb om index, er det der i moderne lingvistik hedder *deiksis*. Det er ikke det samme som pegning, men er et træk ved pronominer og adverbier, nemlig at de kun nævner (identificerer) og ikke (som andre ord) beskriver noget, og at de kun kan nævne personer, tider og steder i kommunikationssituationen (som man i en ansigt til ansigt-situation ville kunne pege på), nemlig de proksimale (herunder tegngiveren) *jeg, mig, vi, os, hér, nu*, og de distale (herunder tegntolkerne) *du, dig, I, jer, dér, om lidt, for lidt siden*. Det finitte verbums nutids- og fortidsendelser er på dansk i deres

grundbetydning også hhv. proksimal- og distaldeiktiske (men begge verbalformer har også fået mange andre betydninger, fx historisk præsens).

Deiksis er ikke et kriterium for en særlig type tegn, men et træk ved flere forskellige typer af tegn. Alle de her nævnte deiktiske tegn er digitale (symbolske) tegn. Men andre tegn end pronominer er proksimaldeiktiske, fx det digitale tegn at række fingeren op i et klasseværelse med betydningen 'udpeg mig til at svare' (15), og de analoge (ikoniske) tegn at holde begge arme vandret med håndfladerne mod hinanden i betydningen 'så stor', termometeret med betydningen 'så varmt lige her' (16), et ur med betydningen 'dette er hvor lang tid der er gået just nu' og striberne på vejen der påbyder 'inden for denne grænse'.

Atter andre tegn er kun distaldeiktiske, fx det digitale (symbolske) tegn, et rødt trafiklys med betydningen 'fuldt stop for dig der nærmer dig på vejen', og i det hele taget trafikskilte (17) som altid kun gælder for den tegntolker der nærmer sig tegnformen (skiltet) som er sat der af tegngiveren (kommunen og politiet). De angiver ikke hvad der gælder hvor skiltet står, eller hvad der gjaldt da det blev lavet og sat op (dvs. proksimalt).

Kausalitet

For nogle forskellige tegn gælder det at de opfattes som mest retvisende hvis der er et forhold af kontakt eller kausalitet mellem tegnformen og genstanden (referenten). Det er et stærkt indicium for at et kviksølvtermometer (16) viser rigtigt, at kviksølv søjlens længde afhænger af den naturlov at metaller udvider sig i varmen. Det er derfor tegnets proksimaldeiktiske budskab at 'så varmt er der her og nu'. Men et termometer er faktisk et blandet tegn (analogt og digitalt) og ikke blot et indicium, eftersom det er fabrikeret og udformet for at vise temperaturen; fabrikanten har konstrueret det således at kviksølv søjlens udstrækning er både bemærkelsesværdig og genkendelig, og det kan vise forkert (fx med for lidt kviksølv i). Desuden er der også sat målestreger på således at kviksølv søjlens udstrækning er 'om' hvor varmt der er.

En clips er også af metal, og i princippet kunne man også tage dette metalstykkets længde som et indicium for temperaturen i rummet, men den er ikke konstrueret til det, dens længde er hverken bemærkelsesværdig eller genkendelig, og den kan aldrig vise forkert (Dretske 1995). Så den er ikke et tegn for temperatur. Termometeret er et tegn, og det er både perceptuelt og kognitivt, kvalitativt og kategorielt, analogt og konventionelt.

De fleste måleinstrumenter er på samme måde kausalt determinerede proksimaldeiktiske blandingstegn der opfylder alle fem kriterier på tegnskab: de er med hensigt lavet så de er bemærkelsesværdige, genkendelige, om noget andet end sig selv og fælles for mange. Det gælder et solur, en vejrhanne, et mekanisk ur, et elektronisk ur, et barometer. For dem alle sammen gælder det at de er en blanding af analoge (ikoniske) tegn og digitale (symbolske) tegn.

Fotografier (18) er determineret af det som de gengiver. Fotoets udseende er forårsaget af de lysstråler der kom igennem kameraets linse mens lukkemekanismen var åben. Igen gælder det at kameraet og fotoet, lige som måleinstrumenterne, er konstrueret for at lave billeder som så er spor efter tegngiverens udløsning af lukkemekanismen. Men billedet er ikke deiktisk som måleapparater er. Et fotografi er helt overvejende et analogt (ikonisk) tegn, og eftersom det er mekanisk kausalt determineret af hvad der var foran kameraet da billedet blev taget, er det også pålideligt både som udsagn om det det gengiver (sådan gjorde Nixon), og som gengivelse af hvad der var foran kameraet (Nixon var en eller anden gang foran sin helikopter).

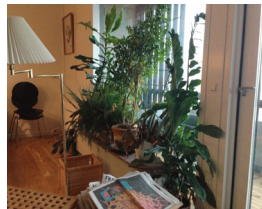
En tegning (19) er ikke mekanisk kausalt forbundet med det den gengiver, men den har final kausalitet eftersom det af tegngiveren er udformet for at det skal få tegntolkerne til at tænke på genstanden i lighed med tegnformen. Prøv at sammenligne følgende to billeder af præsident Nixon:

(18) foto

(19) stregtegning

(20) levende pottedplanter

Fotoet af Nixon der kommer ud af en helikopter (18), er meget troværdigt og viser en sejrssikker og glad mand, men ikke så relevant, for vi kan ikke på billedet se hvem det er, og selv om vi genkender manden som Nixon, kan vi ikke se ved hvilken lejlighed det er taget, og hvorfor han netop da var så sejrssikker. På tegningen (19) kan vi også genkende Nixon med V-tegnsfingrene, men vi tror ikke på at det afbilder en situation som Nixon virkelig har været i. Derimod tror vi på at tegneren med billedet vil have os til at forstå at Nixon midt i sin sejsrus er bekymret fordi han er ved at snuble i nogle bånd (der som bekendt stammer fra Watergate). Tegningen er således ikke et mekanisk aftryk af en virkelig begivenhed, men et intenderet billedudsagn om en dybere sammenhæng.

Partikularitet

Peirces definition af index indebærer at både tegnet og dets objekt er individualiteter:

- (21) ... et index er et Repræsentamen, hvis Repræsentative karakter består i at det er et individuelt andet. (...) Et ægte index og dets Objekt må være eksisterende individualiteter (hvad enten de er ting eller fakta), og dets umiddelbare Interpretant må være af samme art.

(Peirce 1994:100 CP2.243-272).

Denne partikularitet er karakteristisk for tegn i betydningen 'at være indicium for' som udtrykkes med præpositionen *på* på dansk: *Mørke skyer er tegn på regn*. Den hyppigste grund til at noget, X, tyder på noget andet, Y, er at X forårsager Y (som i eksemplet med de mørke skyer) eller at X er forårsaget af Y (som i *Levende planter er tegn på at du er ved at blive gammel* (20)). Her er det klart at både X og Y er individualiteter.

Problemet ved at regne indicier som tegn er at alt hvad der er årsag eller virkning, så vil være tegn på henholdsvis alle sine virkninger eller alle sine årsager: at maden smager godt er tegn på at der er kommet krydderier i, eller at den har været varmet op, eller at opskriften har været god osv.; at lyskurven lyser rødt, er tegn på at glasset er farvet, at lyskurven virker, eller at man efter færdselsloven skal stoppe osv.; at barnet løber omkring, er tegn på at det har ben, er vågen, er sund og rask osv. Det er ikke holdbart at have et begreb om tegn der tillader at alt kan falde ind under kategorien, for så er der slet ikke nogen eksklusiv tegnkategori. Indicier regner jeg ikke for at være (kommunikative) tegn netop fordi de ikke er typer men individualiteter. Efter min definition er et tegn altid noget der er indrammet og skal kategoriseres som et tegn, dvs. noget der kan gentages med samme funktion. Og tegntolkerens tanke er altid en type som kan være ækvivalent med tegngiverens tanke. Derfor er tordenvejret eller røgsøjlen eller de levende pottedplanter efter min definition ikke et (kommunikativt) tegn.

Peirces begreb indeksisk tegn opløses således i fire forskellige fænomener: pegning, kausalitet, partikularitet og deiksis. Pegning er i sig selv ikke et tegn som kan opfattes som sin egen type, men et element i et tegn. Kausale forbindelser er som sådan ikke kommunikative tegn, dels fordi de er partikulære og ikke typer, og dels fordi de ikke er lavet af tegngivere for at kommunikere. Men der er visse kommunikative tegn som har den egenskab at kunne fungere som indicier fordi tegnformen er fysisk forbundet med tegngenstanden ved kontakt eller kausalitet, fx fotografier og måleinstrumenter.

Deiksis er i sig selv ikke et tegn, men en egenskab ved visse tegn, fx 1. og 2. persons pronominer *jeg* og *du*, færdselsskilte og måleinstrumenter. Kriterierne kausalitet, partikularitet og deiksis

definerer således ikke en klasse af fænomener, og flere af både analoge tegn og digitale tegn kan være indicier og have deiksis. Af disse grunde bør Peirces tegnkategori indekser – selv om man bruger betegnelsen *tegn på* om dem – ikke blive betragtet som (kommunikative) tegn.

Litteratur

- Dretske, Fred (1995) *Naturalizing the Mind*, Cambridge. Mass.: The MIT Press.
- Peirce, Ch.S. (1994) *Semiotik og pragmatisme*, på dansk ved Lars Andersen, udg. af Anne Marie Dinesen & Frederik Stjernfelt. København: Samlerens Bogklub.
- Thellefsen, Torkild & Bente Sørensen (eds.) 2005 *Semiotik*. 75 tegndefinitioner af Charles Sanders Peirce. Samlet og analyseret af Robert Marty. Indledning og oversættelse ved Torkild Thellefsen & Bente Sørensen. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Ogden, C.K. & I.A. Richards (1923/1989) *The Meaning of Meaning*, Orlando: Harcourt Brace Jovanovich.
- Togeby, Ole (2005a) Ole tegner og fortæller. Om den semiotiske forskel på billeder og tekst. *Tidsskrift for Sprogforskning* Årg. 3 nr. 1. Århus: Statsbiblioteket:29-46.
- Togeby, Ole (2005b): *Tegn og gerninger. Teorien om alt og andre artikler om sprog og filosofi*. Jens Cramer, Mette Kunøe & Ole Togeby (eds.).
- Watzlawick, Paul, Janet Helmick Beavin & Don D. Jackson (1968) *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes*. London: Faber and Faber.